

ТЕМА 3. ОСНОВИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План лекційного заняття

- * Поняття культури мови та культури мовлення.
- * Комунікативні ознаки культури мовлення.
- * Суржик як показник низької культури мовлення.
- * Нормативність і правильність мовлення.
- * Мовні норми та мовленнєвий етикет.

Перелік питань до самостійної роботи

1. Шляхи підвищення культури мовлення. Роль словників у підвищенні мовної культури.
2. Засоби невербальної комунікації.
3. Спілкувальний етикет у сперечанні.
4. Антиетикет у спілкуванні.

Літературні джерела

- * Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С.195-198.
- * Коваль А.П. Ділове спілкування. – К., 1992.
- * Коваль А.П. Культура ділового мовлення. Писемне та усне ділове спілкування. – К., 1992.
- * Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитися і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994.
- * Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо? – К., 1992.
- * Корніяка О.М. Мистецтво гречності. – К., 1995.

1. **Поняття культури мови та культури мовлення**

Культура мови – галузь мовознавства, що займається утвердженням (кодифікацією) норм на всіх мовних рівнях. Використовуючи відомості історії української літературної мови, граматики, лексикології, словотвору, стилістики, культура мови виробляє наукові критерії в оцінюванні мовних явищ, виявляє тенденції розвитку мовної системи, проводить цілеспрямовану мовну політику, сприяє втіленню норм у мовну практику. Культура мови має регулювальну функцію, адже пропагує нормативність, забезпечує стабільність, рівновагу мови, хоча водночас живить її, оновлює. Вона діє між літературною мовою і діалектами, народнорозмовною, між усною і писемною формами.

1. **Поняття культури мови та культури мовлення**

Культура мовлення – досконале володіння літературною мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності особистості.

Культура мовлення передбачає дотримання мовних норм вимови, наголосу, слововживання і побудови висловів, точність, ясність, чистоту, логічну стрункість, багатство і доречність мовлення, а також дотримання правил мовленнєвого етикету.

Виділяють такі основні аспекти вияву культури мовлення:

- **нормативність** (дотримання усіх правил усного і писемного мовлення);
- **адекватність** (точність висловлювань, ясність і зрозумілість мовлення);
- **естетичність** (використання експресивно-стилістичних засобів мови, які роблять мовлення багатим і виразним);
- **поліфункціональність** (забезпечення застосування мови у різних сферах життєдіяльності).

2. Комунікативні ознаки культури мовлення

Основними якісними комунікативними ознаками культури мовлення є змістовність, правильність, точність, логічність, доречність, багатство, чистота, виразність, образність тощо.

2. Комунікативні ознаки культури мовлення

Змістовність мовлення передбачає глибоке осмислення теми й основної думки висловлювання; вичерпне ознайомлення з необхідною інформацією; різнобічне та повне висвітлення теми, уникнення зайвого. Мовлення повинне містити нову інформацію, викликати інтерес.

Однією з основних комунікативних якостей мовлення є його *правильність*. Вільно володіти мовою – означає засвоїти літературні норми, що діють у мовній системі: орфоепічні, акцентуаційні, орфографічні, лексичні, фразеологічні, морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні.

2. Комунікативні ознаки культури мовлення

Точність мовлення значною мірою залежить від глибини знань та ерудиції особистості, а також від активного словникового запасу. Точність професійного мовлення тісно пов'язана з точністю вживання термінів, запозичених слів, синонімів, омонімів, паронімів.

Смислову послідовність мовлення особистості характеризує і забезпечує *логічність*. Основою логічності мовлення є логічне мислення, що виявляється в точності вживання слів і словосполучень, у правильності побудови речень, у смисловій завершеності тексту.

2. Комунікативні ознаки культури мовлення

Доречність мовлення організовує його логічність, точність, чистоту, обов'язково вимагає врахування ситуації спілкування, інтересів, стану, культурно-освітнього рівня адресата.

Основними умовами доречного мовлення є висока вихованість людини, рівень її культури, вміння послуговуватися мовними засобами відповідно до мети та умов комунікації.

На лексичному, фразеологічному, словотвірному, граматичному і стилістичному рівнях виявляються *багатство* й *різноманітність* мовлення. Ці якості розвиваються завдяки поповненню словникового запасу, умінню використовувати в мовленні різні мовні засоби в межах відповідного стилю, уникненню невиправданих повторів слів, однотипних конструкцій речень, оволодінню багатством інтонацій, удосконаленню власного мовлення.

2. Комунікативні ознаки культури мовлення

Чистота – це повна відповідність нормам літературної мови, зокрема дотримання орфоепічних, лексико-стилістичних норм, відсутність помилок, зумовлених впливом інших мов, діалектів. Чисте мовлення насамперед позбавлене позалітературних елементів (просторіччя, жаргонізмів, вульгаризмів, лайливих слів).

Чіткість дикції, комбінування слів, уміння інтонувати, увиразнювати власні та чужі тексти через доречний темп, тембр, експресивні засоби тощо є ознаками культури мовлення всіх стилів. Це забезпечує *виразність мовлення*. У процесі ділової комунікації вона досягається специфічною для певної професії термінологією, професійними мовними кліше.

3. Суржик як показник низької культури мовлення

В останні роки у вітчизняній україністиці з'явилися лінгвістичні дослідження Т.Кознарського, Л. Масенко, В. Радчука, О. Рудої, Л. Ставицької, М. Стріхи, В. Труба, М. Феллера, М. Флаєр та ін., присвячені аспектам змішаної субмови.

3. Суржик як показник низької культури мовлення

Дослідження суржику вимагає передусім розв'язання проблеми кваліфікації цього типу мовлення, визначення його місця в системі усно-розмовних форм побутування української мови.

В. Труб, аналізуючи суржик, кваліфікує його як просторічну форму українського мовлення, проте висловлює й певні зауваження: «Суржик – це спотворена, просторічна форма першої підлеглої (не домінуючої) мови, яка є результатом мало усвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування не першої домінуючої мови». Далі дослідник зазначає: «Відтак суржик постає як „третя” мова. Функціонально вона співвідноситься з українським просторіччям. За нормальних обставин українське просторіччя має бути однією з підсистем української мови (так само як російське просторіччя є однією з підсистем російської), однак суржик не є такою підсистемою, оскільки до його складу входять елементи, які не можуть бути зареєстровані в жодному нормативному словнику української мови».

3. Суржик як показник низької культури мовлення

Приміром, тлумачний словник дає нам таке визначення лінгвістичного терміна *суржик*: 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші. 2. Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова. На думку О. Тараненка суржик – це «один із структурно-функціональних не кодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не будучи обмеженим територіальними або вузько соціальними рамками, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовному стилю. Основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовна мова осіб, не знайомих у необхідному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості» .

3. Суржик як показник низької культури мовлення

Аналогічну думку висловлює М. Попович: «Суржик – це неграмотне використання української мови, це мовлення, надзвичайно засмічене іншомовними (переважно російськими) словами, зворотами. Воно зародилося в маргінальних сферах між україномовними і російськомовними територіями. Це неприємне явище має бути знищене, бо культурною завжди є тільки українська або російська мова, але аж ніяк не їх змішування!».

Виникнення суржику спричинене, на думку Л. Масенко, намаганням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища, а це явище принципово іншої природи.

3. Суржик як показник низької культури мовлення

Вважаємо за доцільне назвати деякі характерні прояви суржику (порівняно з нормативною українською мовою):

- вживання русизмів замість нормативних українських відповідників: *даже, да, нет, када, не нада, еле, щас, вродє, іменно, будто, рядом, председатель, почтальйон* тощо;
- «українізовані» форми російських дієслів – *зделав, получав, щитав, отдав* тощо;
- змішування українських і російських форм невизначених займенників - *хто-то, що-то, як-то, кой-шо, кой-які* тощо;
- порушення дієслівного керування, вживання прийменників і відмінків за російським зразком – *по вулицям замість по вулицях, на українській мові замість українською мовою* тощо;
- утворення найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників за зразком російської мови – *самий головний, самий кращий, саме важне* тощо;
- утворення від українських дієслів активних дієприкметників за російським зразком – *сказавший, відробивший, прийшовший, зробивший* тощо;
- слова і вирази, кальковані з російської мови – *міроприємство, прийняти міри, прийняти участь, до цих пір, так як, бувший у користуванні* тощо;
- активне використання «є» в позиції після приголосної, особливо в російських запозиченнях – *первий, делают, свет, Вєра*.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, закріплених у процесі суспільної комунікації.

Розрізняють орфоепічні, лексичні, граматичні, стилістичні, орфографічні та пунктуаційні норми, оволодіння якими сприяє підвищенню культури мови.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Орфоепічні норми регулюють правильну вимову звуків, звукосполучень у мовному потоці та наголошування слів. Кожному свідомому мовцеві потрібно засвоїти їх, щоб правильно вимовляти слова й уникати помилок, що їх можуть *зумовити* кілька чинників, зокрема ототожнення писемного й усного мовлення, вплив близькоспоріднених мов (найчастіше – російської, польської), діалектне оточення. Саме за таких умов можуть виникати *фонетичні* та *фонологічні* помилки. *Фонетичні* помилки спостерігаються у вимові різних варіантів фонем, тобто це вимовні недогляди.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Лексичні норми встановлюють правила слововживання. Їм притаманні не тільки стабільність і консерватизм, а й рухливість. Лексичні норми зафіксовано: у Словнику української мови в 11-ти томах (1970 – 1980), Великому тлумачному словнику сучасної української мови (2001), Російсько-українському словнику у 3-х томах (1983 -1985), Орфографічному словнику української мови (1994) та ін.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Граматичні норми передбачають правильне вживання граматичних форм слів, уживання усталеної побудови словосполучень, речень. Наприклад, у сучасній українській мові обмежено вживають активні дієприкметники теперішнього часу, замінюючи їх у разі перекладу з інших мов, зокрема з російської, прикметниками чи іменниками.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Стилістичні норми визначають вживання мовних засобів відповідно до стилю мовлення. Наприклад, для офіційно-ділового стилю характерні сталі словосполучення – мовні штампи, що зазначають суржикового викривлення внаслідок впливу російської мови.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Орфографічні норми – загальноприйняті правила (система правил) передачі мови на письмі (правопис). В українській мові правопис здійснюється за такими принципами:

- **фонетичним** (слова пишуться так, як і вимовляються): *випробувати, підрозділ, дата, бланк*;
- **морфологічним** (однакове позначення на письмі морфеми незалежно від її звучання в різних словах або формах того самого слова): *підписуєшся, укладається, безстроковий, зчитувати*;
- **історичним (традиційним)** (букви, морфеми, слова пишуться за традицією): *дзвінок, рівень, меншості, зосереджений, черговий*;
- **смысловим (диференціюючим)** (різне написання однозвучних слів, що мають неоднакове значення): *напам'ять – на пам'ять, вишневе – Вишневе, проте – про те*.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Пунктуаційні норми регулюють вживання розділових знаків (крапка, знак питання, знак оклику, три крапки, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дужки, лапки, абзац); вони не тільки полегшують сприймання тексту і виклад думок на папері, але й визначають зміст.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Під мовленнєвим етикетом розуміють мікросистему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співбесідників, підтримання спілкування у певній тональності.

4. Нормативність і правильність мовлення

5. Мовні норми та мовленнєвий етикет

Систему мовленнєвого етикету нації складає

сукупність усіх можливих етикетних формул. Структуру ж його визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо.